

Viachaslau Shved

PO GŁÓWNEJ ULICY GRODNA – MIASTA OSTATNIEGO
SEJMU RZECZYPOSPOLITEJ
(REKONSTRUKCJA ZABUDOWY ULICZNEJ
Z KOŃCA XVIII WIEKU)

W powieści historycznej *Ostatni sejm Rzeczypospolitej* Władysław Reymont pisze: „Grodno pławiło się w słonecznej poźodze, w kłębach kurzawy i nieustającego zgiełku, bowiem w ulicach panował ruch znaczny; zwłaszcza na Głównej, wiodącej z Horodnicy ku Niemnowi, na Zamkowej, w Rynku i ku Bernardynom aż wrzało od gęstwy ludzkiej, powozów i koni”¹.

Spróbujmy dokonać rekonstrukcji tego, co mogli zobaczyć mieszkańcy i uczestnicy sejmku, który zatwierdził II rozbiór Rzeczypospolitej².

W tym czasie Horodnica obejmowała teren ograniczony dzisiejszymi ulicami E. Orzeszkowej, F. Dzierżyńskiego, 1-go Maja, D. Timirazewa. Tutaj podskarbi nadworny litewski Antoni Tyzenhauz w latach 1765–1780 realizował swoje gospodarcze i kulturalne reformy. Planowaniem i zabudową zespołu horodnickiego zajmował się drezdeński architekt Johann Georg Mezer oraz Włoch Józef Giuseppe Sacco. Główna ulica Roskosza lub Wercieliszkowska (teraz E. Orzeszkowej) została zabudowana dwudziestoma domami, przeznaczonymi dla zagranicznych pracowników i artystów, zaproszonych do pracy w manufakturach i do kształcenia miejscowych chłopów w różnych rzemiosłach.

¹ W. St. Reymont, *Rok 1794. Ostatni sejm Rzeczypospolitej*, t. 10, [w:] „Dzieła wybrane”, H. Markiewicz, J. Skórnicki (red.), Kraków 1957, s. 105–106.

² Patrz: В.В. Швед, *Надзвычайны сейм і Гродзенская канстытуцыя 1793 г.*, [w:] *Горадня. Аповяды з гісторыі горада (сярэдня 16 – канец 18 ст.)*, В.В. Швед, А.П. Госцеў (red.), Гродно 1997, s. 83–97.

stratora (Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie) został przekształcony w Izbę Gubernialną. W 1915 roku niemiecka bomba zniszczyła pałac Tyzenhauza (dom gubernatora). Po przebudowie placu Lenina zlikwidowano oficynę domu wiceadministratora. W końcu lat pięćdziesiątych XX wieku z 85 budynków zostało tylko 20, a dziś jest ich 8⁴.

W latach 1760–1770 architekci Mezer i Sacco, przy udziale artystów Piotra Gezydowicza, Łukasza Hibla, Antoniego Gruszeckiego i Follwila, zbudowali pałac Antoniego Tyzenhauza. Budowlę wzniesiono w stylu barokowym z elementami rokoka (obróbka rustem elewacji, dekoracji sali i wnętrza). Przed pałacem znajdował się paradny dziedziniec, a za nim park. Budynek był parterowy, ale dość rozłożysty, w centralnej części miał system amfilady, a w bocznych skrzydłach – korytarzy. Po przyłączeniu Grodna do Imperium Rosyjskiego mieszkał tu generał-gubernator M. Repnin, a później gubernatorzy grodzieńscy. Zarówno sam pałac, jak i bale, które odbywały się w nim (tu mieszkał Ambasador Rosji w Polsce Jakob Johann Sievers) i w najbliższej „szwajcarskiej dolinie” w 1793 roku, opisuje we wspomnianej wcześniej powieści Reymont. Według jednej z wersji w pałacu Tyzenhauza ostatni król polski Stanisław August Poniatowski podpisał akt abdykacji⁵.

W pobliżu pałacu Tyzenhauza znajdowała się Szkoła (akademia) Medyczna, otwarta podczas reform. Budynek, zaprojektowany przez architekta J. Sacco w stylu późnego baroku, został wzniesiony w latach osiemdziesiątych XVIII wieku. Wewnątrz był długi korytarz, który rozdzielał klasy, gabinety, pokoje nauczycieli i pomieszczenia pomocnicze. Dwie boczne sześciokątne sale wysunięte zostały do przodu, tworząc na elewacji graniaste wieże. Budowę ukończono, kiedy sama szkoła została przeniesiona do Wilna. Podczas sejmu 1793 roku była własnością książąt Światopełk-Czetwertyńskich⁶.

⁴ А.Н. Чернякевич, *Знакомьтесь, Городница*, [w:] *Мінулае Гродзенічыны. Навукова-метадычны дапаможнік для настаўнікаў гісторыі і геаграфіі*, вып. 12, Гродно 2010, s. 3–9; *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku*, J. Śliwiński (red.), Olsztyn 2002, s. 112.

⁵ В.А. Чантурия, *История архитектуры Белоруссии. Дооктябрьский период*, Минск 1969, s. 123.

⁶ *Ibidem*, s. 117–118; *Біяграфія гарадзенскіх вуліц. Ад Фартоў да Каложы...*, op. cit., s. 22.

W pobliżu wspomnianych obiektów znajdował się królewski ogród botaniczny. Pomysł zagospodarowania w ten sposób terenu powstał wiosną 1776 roku, gdy zaproszony przez pracownika Tyzenhauza A.T. Downarowicza francuski profesor medycyny, botanik, lekarz i anatom Jean-Emmanuel Gilibert wykonał układ działki w pobliżu budynku przyszłej Akademii Medycznej. Na podstawie umowy z Tyzenhauzem, podpisanej 9 maja 1776 roku, miał „założyć ogród, niezbędny dla szkoły lekarskiej”. W rozważaniach przedstawionych Tyzenhauzowi Gilibert pisał o tym, że ma zamiar hodować lokalne rośliny lecznicze: różne odmiany, które są uprawiane na tamtejszej glebie, odpowiednie do klimatu i litewskiego sposobu uprawy, a także inne rośliny, które znalazłyby zastosowanie w fabrykach i manufakturach (m.in.: tytoń, szafran, 30 odmian roślin do barwienia, różne odmiany drzew i krzewów oraz wszystkie rośliny lecznicze, przywiezione z zagranicy dla królewskich aptek).

Gilibert przybył do Grodna dobrze przygotowany. Zapoznał się wcześniej z organizacją i działalnością francuskich ogrodów botanicznych w Montpellier i Paryżu, a także ogrodu wiedeńskiego. Do Grodna przewiózł swój bogaty zielnik złożony z trzystu okazów, bibliotekę oraz otrzymane od wiedeńskiego botanika Jaquena nasiona roślin egzotycznych. Ogród składał się z pojedynczych działek, na których rośliny zostały posadzone według systemu Karola Linneusza. Pielęgnował je doświadczony hodowca, dla którego w centrum ogrodu został zbudowany dom z dwiema oranżeriami. Nasiona, które zasiano w ogrodzie, były zarówno lokalne (z okolic Grodna, Nowogródka, Nieświeża, Szczorsów, Białegostoku), jak i dostarczone z Warszawy, Petersburga, Wiednia, Strasburga, Edynburga, Anglii i innych miejsc. Profesor P.S. Palas przysłał rośliny syberyjskie. Już w 1777 roku, kiedy ogród odwiedził Stanisław August Poniatowski, kolekcja liczyła 1200 gatunków roślin. W kolejnym roku było ich około 2 tysięcy (z czego 1500 zagranicznych odmian). Królewski ogród botaniczny w Grodnie został uznany za jeden z najokazalszych w Europie (razem z londyńskim i petersburskim). Niemiecki astronom I. Bernuli, angielski podróżnik W. Cox, kapłan i botanik-samouk K. Kluk odwiedzili ogród w latach 1778–1780, w okresie jego największej świetności. Po rezygnacji Tyzenhauza z ogrodu, w 1780 roku, Gilibert przewiózł na 76 wozach do Wilna swoją bibliotekę, herbarz i większość cennych roślin. W Wilnie założył nowy ogród dla Wydziału Lekarskiego Szkoły Głównej

Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jeszcze w latach trzydziestych XIX wieku w szklarni rosła tam grodzieńska lawrowisznia⁷.

W kilku miejscach ulicę i ogród przecina rzeczka Horodnica (inaczej Horodniczanka – tak ją nazywa W. Reymont). Rzeka ta, zdaniem autora artykułu, dała nazwę miastu Grodna (Horadzien/Goradzien), bo wpada do Niemna, a na jego brzegach rozlokowało się miasto. Mapa „drezdeńska” królewskiego folwarku Horodnica pokazuje na Horodniczance już na początku XVIII wieku trzy mosty, są one również w planach miasta z końca XVIII wieku. Jeden z nich mieścił się niedaleko browaru Wołłowicza (później „Most przy winnicy Bonifraterskiej”, 1828) i powstał w latach siedemdziesiątych XVIII wieku. Był drewniany i w następnym stuleciu naprawiano go kilka razy⁸.

W pobliżu browaru znajdował się pałac Massalskich, trzypiętrowy, wzniesiony na planie asymetrycznym (teraz ul. Orzeszkowej 1). Prawdopodobnie został zbudowany w 1742 roku. W środkowej części znajduje się łukowy przejazd, podświetlony trójkątnym frontonem. W pożarze w 1782 roku został poważnie uszkodzony. Na planach z 1830 roku jest przedstawiany jako kompleks kilku budynków, z których część na pewno jest drewniana. Prawie naprzeciwko, po drugiej stronie ulicy, stały jeszcze dwa pałace Massalskich, oznaczone na planie Grodna z 1753 roku. W 1795 roku pojawia się tutaj drewniany budynek⁹. Ignacy Massalski został wspomniany w przywoływanej powieści Reymonta, podobnie jak Jan i Franciszek Branicy. Pałac tych ostatnich stał obok pałaców Massalskich (teraz miejsce przy ulicy Orzeszkowej 2/4).

W latach siedemdziesiątych XVIII wieku przy głównej ulicy w dzielnicy Horodnica zostały zbudowane dwie karczmy według projektu architekta J. Mezera. Jedna z nich nazywała się „Hałeczka” i składała się z piętrowego kamiennego budynku, służącego za hotel, i zbudowanej na planie prostokąta wydłużonej stajni z ceglana ramą, która przylegała do elewacji hotelu. Wszystkie budynki zostały pokryte wysokimi dwuspadzistymi dachami. Na parterze hotelu była wspólna sala, kuchnia i pomieszczenia gospodarcze, na pierwszym piętrze – pokoje dla gości. Druga

⁷ В.О. Саяпин, *О парке Жилибера и зоопарке Кохановского*, Гродно 2011, s. 4–5; В.В. Швед, „Квітнеюча Галандья” на Нёмане, [w:] *Горадня...*, op. cit., s. 77.

⁸ *Біяграфія гарадзенскіх вуліц...*, op. cit., s. 18; В. Саяпин, *Маленькие мостики в Гродно*, Гродно 2012, s. 25–33; И. Трусов, Е. Пышинская, *Гродненские мосты*, Гродно 2011, s. 33–35.

⁹ *Біяграфія гарадзенскіх вуліц...*, op. cit., s. 11, 15, 22.

karczma – „Roskosza” – miała symetryczną kompozycję, składała się z trzech parterowych, zbudowanych na planie kwadratu budynków, które przylegały do siebie kątami i stwarzały półotwarty dziedziniec. W obiekcie głównym znajdował się hotel, a w bocznych stajnie. Fasadę hotelu wykończono płaskimi łopatkami i pałkowym frontonem, który zamykał koniec dwuspadzistego dachu z poddaszem. Stajnie były pokryte czterospadzistymi dachami, ściany wykończone łopatkami rostowymi¹⁰. Do naszych czasów zabudowania nie zachowały się, można zobaczyć je tylko na rysunkach i planach.

Dalej ku Niemnowi prowadziła ulica Dominikańska (teraz ul. Radziecka). Podczas sejmów w 1793 roku była mało zasiedlona. Świadczą o tym plany Grodna z 1795 roku i z początku XIX wieku oraz spis ludności z roku 1794, sporządzony przez rosyjskiego generała Pawła Cyczyjanowa, który nałożył na mieszkańców Grodna kontrybucję¹¹. W omawianym czasie w pobliżu rynku stał kościół Świętego Ducha i szpital, zbudowany na miejscu puzkarskim – obronnej granicy Grodna z połowy XVI wieku. Zagospodarowanie tego terenu możliwe było dzięki funduszowi królowej Bony z 9 października 1551 roku. Budynek wzniesiony w kształcie litery T miał na głównej fasadzie cztery okrągłe kolumny (nie zachowały się). Kościół znajdował się w centrum kompozycji klasztoru i był niewielkich rozmiarów do 1792 roku, kiedy to dobudowano pierwsze piętro. Wtedy też powstało piętro w budynku szpitala za pieniądze biskupa Ignacego Massalskiego¹².

W sąsiedztwie znajdowała się nowa szkoła dominikańska, która najpierw zajmowała pomieszczenia klasztoru. Budynek wzniesiony został po pożarze w 1782 roku, podczas odbudowy klasztoru. Projekt „oficyny kamiennej dwukondygnacyjnej, w której znajdzie się szkoła” zaproponował ojciec Ludwik Grynciewicz w roku 1783. Po raz pierwszy obiekt widnieje na planie miasta z 1795 roku. Od 1797 roku stał się znany jako

¹⁰ Т.В. Габрусь, *Гродзенскія корчмы*, [w:] *Энцыкл. літ. і маст. Беларусі*, т. 2, Мн.: БелСЭ, 1986, s. 202; Ж. Яна, *Гродзенскія корчмы*, [w:] *Архітэктура Беларусі. Энцык. Даведнік*, Мінск 1993, s. 184.

¹¹ Ю.Н. Кишик, *Градостроительная культура Гродно*, Минск 2007, s. 119, 120; *Grodno w XVIII w. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, A. Woltanowski (red.), Białystok 1997, s. 63–171.

¹² *Біяграфія гарадзенскіх вуліц...*, op. cit., s. 294–295; И. Трусов, *Архитектура Гродно. Невосполнимые утраты. XIX–XX вв.*, Гродно 2011, s. 41.

powiatowa szkoła szlachecka. Murowany jednopiętrowy budynek klasztoru dominikanów był wzniesiony w stylu klasycystycznym w 1735 roku. Zastąpił drewnianą świątynię pod zwierzchnictwem ojca T. Hanusewicza (architekt L. Gryniewicz). Dobudowany został w latach sześćdziesiątych XVIII wieku wzdłuż ulicy.

Zgodnie z inwentarzem z 1830 roku, w roku 1633 (według innych wersji w 1703 lub 1708) został wzniesiony Kościół Najświętszej Maryi Panny Różańcowej (rok wcześniej otrzymał przywilej Zygmunta III Wazy). Zbudowano go z inicjatywy Fryderyka i Christine Sapiehów. Powstał

[...] na planie prostokąta, z zaokrągleniem w pobliżu wielkiego ołtarza, z dwiema wieżami [...] i dwiema długimi kaplicami. Kościół nakryty dachówką. Kapliczki, które docierają do połowy wysokości kościoła, są zakryte: jedna dachówką, druga – gontem¹³.

W ten sposób doszliśmy do rynku (obecnie plac Radziecki), który wspominał Reymont. Tutaj znajdował się ratusz – siedziba administracji miasta. W Grodnie zmieniło się kilka budynków ratusza, co pokazują ryciny z XVI i XVII wieku. Prawdopodobnie pierwszy widać na rycinie Macieja Cundta z 1568 roku. Ostatni został zbudowany w kompleksie z domem handlowym w końcu XVIII wieku. Składał się on z dwóch małych obiektów, które zostały wkomponowane w północną i południową część obudowy domu handlowego. Ratusz miał portale typu klasycznego, trzymające trójkątny fronton. W takim kształcie istniał do 1949 roku, kiedy to został zburzony¹⁴.

Naprzeciwko ratusza w XVI wieku, na rogu ul. Zamkowej, znajdował się Dwór Zamkowy – dwupiętrowy budynek, pobudowany około 1540 roku jako rezydencja króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego. Kiedy Stefan Batory zmarł, jego ciało ze Starego Zamku zostało przyniesione do Dworu Zamkowego i tutaj 15 grudnia 1586 roku odbyła się pierwsza w historii Europy Wschodniej naukowa sekcja zwłok. Wykonał ją królewski fryzjer Jan Zigułic w obecności królewskich lekarzy (M. Buczełli i P. Simoni), biskupów, kanclerza, hetmana polnego i innych magnatów.

¹³ Ibidem, s. 286, 289, 291.

¹⁴ В.А. Чантурия, *История архитектуры Белоруссии. Дооктябрьский период...*, op. cit., s. 111; В. Саяпин, *История Гродненских площадей*, Гродно 2011, s. 11.

Jeszcze w 1870 roku budynek miał poddasze i dach pokryty dachówką. Autor niniejszego artykułu, wraz z grodzieńskim badaczem architektury I. Trusowem, uważa, że to właśnie ten dom trzeba nazywać „Batorówką”¹⁵.

Na rynku w końcu XVIII wieku znajdowały się dwie świątynie. Drewniana Fara Witolda została zbudowana ze środków wielkiego księcia litewskiego Witolda nie wcześniej niż w 1392 roku. Jej główna fasada była skierowana na zachód, w kierunku zamku i istniejącej w tym czasie zabudowy miejskiej, a absydą stykała się z linią istniejących wtedy fortyfikacji obronnych. W XV wieku układ urbanistyczny zmienił się i absyda, a nie główna fasada, znalazła się na rynku. W 1551 roku (według innych danych w latach 1584–1587) Fara na rozkaz królowej Bony została przebudowana na murowany kościół (pw. Wniebowzięcia N.M.P)¹⁶. Drugą świątynię – kościół pw. św. Franciszka Ksawerego (do 1773 roku kościół Jezuitów) – zbudowano z kamienia w 1678 roku z fundacji Samuela Łazowego i jego żony Konstancji (kamień węgielny pod fundamenty poświęcił 21 czerwca biskup wileński Mikołaj Słupski). Kierownikiem prac do roku 1684 był Hieronim Dziewałtowski, a w latach 1684–1697 – ksiądz Piotr Olizarowicz. W 1700 roku w nowej świątyni odbyło się pierwsze nabożeństwo, a 6 grudnia 1705 roku została konsekrowana pw. św. Franciszka Ksawerego w obecności króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego Augusta II oraz rosyjskiego cara Piotra I.

Jedną z cech kościoła były wyróżniające go gabaryty (plan – 30 × 60 m, wysokość – około 50 m) – na przestrzeni wieków obiekt ten stanowił architektoniczną dominantę w zabudowie środkowej części Grodna. Druga cecha zawiera się w przestrzennej kompozycji kościoła – nastąpiło połączenie świątyni typu bazylikalnego ze świątynią sklepienia krzyżowo-kolebkowo-kopulastego. Ten typ budowli jest dość rzadki w katolickiej architekturze. Pierwowzorem kościoła tego rodzaju stała się jezuicka katedra w Rzymie. Wymiary, lokalizacja i bogata dekoracja kościoła oraz jego zasobność majątkowa (podczas kasacji zakonu jezuitów kościół miał 7 folwarków i 25 wsi) były przykładem katolickiej ekspansji na ziemiach białoruskich i dążenia zakonu jezuitów do kościelnego monopolu.

¹⁵ *Біяграфія гарадзенскіх вуліц...*, op. cit., s. 303–304.

¹⁶ Ю. Гардзеў, *Магдэбургская Гародня*, Гародня – Вроцлаў 2008, s. 125; И. Трусов, *Архитектура Гродно. Невосполнимые утраты...*, op. cit., s. 15–16.

Kiedy patrzymy na kościół z placu Sowieckiego, to widzimy jego zachodnią barokową fasadę. Rzucają się w oczy liczne podwójne pilastry, które zdobią wszystkie poziomy i pokazują podział budowli na trzy nawy. Dzisiejsze formy wież (lekkie i ażurowe) nadbudował w latach 1750–1752 „kreator kunsztu murarskiego” Chrystian Burman. W oknie nad portalem wejściowym widać głęboką niszę-balkon, gdzie mieścił się chór. W łukowych niszach stoją drewniane rzeźby apostołów Piotra i Pawła (przypominają XVII-wieczny drewniany kościół św. Piotra i Pawła, który stał w tym miejscu) oraz św. Ksawerego, wykonane przez Jerzego Gisama w 1768 roku. W roku 1725 na wieży został umieszczony miejski zegar (zabytek z lat 80. XVII w.). Wchodząc do kościoła po wzniesionych na początku XX wieku dwurzędowych schodach, przechodzimy obok postawionej na postumencie rzeźby Chrystusa, który niesie krzyż (1898 r.), i wchodzimy do świątyni przez dość małe i ciasne kute żelazne drzwi, wykonane przez kowala Jana Birszawa w 1744 roku (renowacja 2000 r.).

Wewnątrz, przy wejściu, znajdują się śrubowe schody prowadzące na chór, ukryte w grubej ścianie zachodniej. Na górze stoją organy, zakupione w 1744 roku w Królewcu (dziś Kaliningrad). We wschodniej części, w centralnej absydzie, wznosi się ołtarz główny (wysokość 21 m) w stylu późnego baroku. Wszystkie kolumny i figury są wyrzeźbione z drewna (na uwagę zasługuje to, że figury są wysokości człowieka) przez artystę rzeźbiarza z polskiego miasta Reszla Jana Chrystiana Schmidta w latach 1736–1737. Ołtarz jest dwupiętrowy. Na parterze widzimy trzynaście rzeźb – św. Ksawerego, dziesięciu apostołów, patronów kościoła św. Samuela i św. Konstancji. Na pierwszej kondygnacji widnieje Chrystus, ewangelici i czterej Ojcowie Kościoła. Wszyscy uchwyceni są w malowniczych pozach: niektórzy rozmawiają z zaangażowaniem, inni są głęboko zamyśleni. Drugie piętro przedstawia alegorię zwycięstwa dobra nad złem. Ołtarz wieńczy pięciometrowa gloria, która otacza okna apsydy.

Oprócz ołtarza głównego w kościele jest jeszcze dwanaście bocznych ołtarzy. W lewej nawie znajduje się kaplica z ołtarzem św. Michała Archanioła, prawdopodobnie zachowana ze starego drewnianego kościoła. Są tu rzeźbione obrazy, przedstawiające Wielkie Księstwo Litewskie. W prawej nawie – kaplica Matki Bożej Studenckiej (Kongregackiej) z kamiennym ołtarzem, wykonanym w stylu klasycystycznym (w latach 60. XVIII w.). Ikona Matki Bożej jest kopią obrazu z bazyliki Santa Maria Maggiore

w Rzymie, ofiarowaną przez wojewodę Kazimierza Jana Sapiechę. Przy pierwszych pilonach od wejścia stoją ołtarze Matki Bożej (być może z zamkniętego kościoła Karmelitów) i św. Józefa (1715 r.). Przy drugim prawym pilonie znajduje się ołtarz Męczennika Jozafata (1715 r.). Są też ołtarze Jezusa, apostołów, m.in. apostoła Jakuba (opiekuna budowniczych i architektów), św. Ignacego Loyoli i św. Franciszka Borgiasza (teraz Świętej Trójcy i Matki Bożej Różańcowej), św. Stanisława Kostki i św. Kazimierza (odpowiednio opiekunów Korony Polskiej i WKL). Imponujący jest wystrój ambony – z wysokim baldachimem, który podtrzymuje muszla-konsola. Zwracają uwagę cztery drewniane konfesjonały, wykonane jak i ambona w stylu rokoka (część z nich w 1768 r. przez mistrza I. Manfeldtama). Przyciągają wzrok freski namalowane na filarach nad sklepieniami nawy głównej, na transepcie i prezbiterium. Być może ich autorem był czeski artysta Ignacy Doreci. Czternaście obrazów o wymiarach 1,5 × 4 m (1752 r.), wpisanych w prostokątne ramy, dedykowanych jest życiu św. Franciszka Ksawerego (najbliższego współtowarzysza Ignacego Loyoli)¹⁷.

Przy świątyni stała „apтека jezuicka”. Jej inicjatorem był jezuita I. Tyszkiewicz, który został pierwszym jej farmaceutą. Zbudowana została w 1709 roku na ziemi zakupionej od miejskiego magistratu. Badacz I. Trósow uważa, że architektem budynku mógł być Jakub Ruff, który później był związany z budową kolegium i kościoła. W 1763 roku za własne pieniądze jezuita Eder dobudował pierwsze piętro. Funkcjonalnie budynek podzielony był na dwie części: na parterze znajdowały się cztery pokoje, kuchnia i korytarz, na piętrze siedem pokoi, sień, mała kuchnia i specjalny pokój, w którym wystawiano recepty na „zamorskie leki”. Podłoga w hallu głównym była z marmuru, a w innych pokojach wyłożona parkietem lub deskami. Stało tam kilka pieców kaflowych i ciekawe meble (np. szafy z chińskimi motywami). Od strony podwórza budynek łączył się na poziomie pierwszego piętra z kompleksem kolegium drewnianą galerią. Przy wejściu do apteki zrobiono trzy stopnie z obciosywanego kamienia.

¹⁷ А.А. Ярашэвіч, В.Дз. Бажэнава, *Гродзенскі кафедральны касцёл Святога Францыска Ксавэрыя*, Мінск 2005, s. 5–43; W. Bohatyrewicz, *Kościół pw. św. Franciszka Ksawerego w Grodnie. Budynek architektoniczny i wystrój wnętrza*, [w:] „Archiwa. Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 100, Lublin 2013, s. 35–53.

Po pożarze w 1885 roku dziekan grodzieński Elert przebudował budynek: z lewej strony powstał nowy, z wejściem i schodami na pierwsze piętro, zlikwidowano fronton i otynkowano dach przykryty blachą. Po likwidacji zakonu jezuitów (1773 r.) apteka faktycznie przeszła pod zwierzchnictwo grodzieńskiej Akademii Medycznej. Aptekarzami po o. Tyszkiewiczzu byli: T. Grymski (1728), S. Schmidt (pocz. XIX w.), F. Szeda (1817–1835), E. Adamowicz (1836), A. Schmidt (1863), doktor medycyny A. Adamowicz (1870–1881). Kolejni właściciele apteki to: wspólnota ewangelicko-luterańska – najemca S. Razwodowski (1881), K. Stefanowski (1885–1905), E. Stępniewski (1905–1939). Od 23 lipca 1996 roku znajduje się tutaj apteka-muzeum imienia A. Adamowicza spółdzielni naukowo-produkcyjnej „Bijatest”¹⁸.

Na rynku w czasach sejmu w 1793 roku stały dwa pałace. Jeden z nich należał do Radziwiłłów. W 1751 roku oboźny litewski K. Massalski i jego żona sprzedali pałac za 55 tys. zł wojewodzie wielkiemu litewskiemu M.K. Radziwiłłowi. Ten ostatni stał się właścicielem dużej części rynku, bo miał tu i inne dobra (zakupione od Słuszków i Massalskich). Tutaj w latach 1738–1744 według projektu architekta D. Fontanny i pod nadzorem A. Raszkieвича został zbudowany nowy pałac Radziwiłłów, który to widzieli uczestnicy sejmu 1793 roku¹⁹. Należał do Sapiechów i znajdował się na południowo-wschodniej stronie rynku, na placu będącym w latach 1680–1765 własnością Sapiechów. W 1765 roku właścicielem pałacu stał się M. Brzostowski. Budynek przez długi czas błędnie nazywano „Batorówką”. W nim to odbywały się generalne sejmy Rzeczypospolitej w roku 1718, 1726 i 1730²⁰.

W północno-zachodnim rogu rynku stała miejska karczma („Dom miejski gościnny”). Wraz z kamienicą należała do farmaceuty i ławnika

¹⁸ *Біяграфія гарадзенскіх вуліц...*, op. cit., s. 314–316; С.А. Ситкевич, В.В. Гончарук, *История Гродно в вопросах и ответах*, Гродно 2013, s. 117; И. Трусов, *Гродненские архитекторы и строители XII–XVIII веков*, Гродно 2012, s. 37–38.

¹⁹ Ю. Гардзеў, *Магдэбургская Гародня*, Гародня – Вроцлаў 2008, s. 120–121; С.А. Ситкевич, В.В. Гончарук, *История Гродно...*, op. cit., s. 108.

²⁰ Ю. Гардзеў, *Магдэбургская Гародня*, op. cit., s. 118–119; J. Lilejko, *Przebudowa grodzieńskich placów Batoriańskiego i Sapieżyńskiego na gmach sejmowy w 1717–1718 r.*, [w:] *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury ofiarowane profesorowi J. Konolerykowi*, M. i W. Boberscy (red.), Warszawa 1993.

A. Jaroszewicza. Nabył on działkę w 1659 roku od rodziny Tarasewiczów, którzy ucierpieli od wojsk moskiewskich w 1655 roku. Następnie Jaroszewicz dokupił sąsiednią działkę od Samasza. Plac w końcu XVIII wieku składał się z drewnianego domu, kamiennego budynku, kuchni i stajni. Po Jaroszewiczu właścicielami karczmy byli dominikanie (1726), Sanguszkowie (1726–1445), A. Tyzenhauz (1778–1780), rajca wileńskiego magistratu Lowcewicz (1789–1795), I. Tyzenhauz (1795). Obok karczmy stanął w 1782 roku dom byłego szefa horodnickich królewskich manufaktur Ludwika Becu. On sam pobudował rok później kamienicę na sąsiednim placu i otworzył tam sklep towarów kolonialnych. Dalej, po tej stronie rynku, umiejscowiony był dom koniuszego WKL Aleksandrowicza²¹.

Na północnej stronie rynku znajdowały się cztery place. Na jednym stał dom, który w latach 1770–1780 należał do Lenkiewicza. Następny właściciel, niestety, nie jest znany. Na kolejnym placu została wzniesiona kamienica prezydenta miasta A. Stalinowskiego. W 1793 roku podpisał on dwuletni kontrakt na wynajem z farmaceutą J. Prajsem. Posiadaczami sąsiedniego placu z kamienicą i piekarnią byli burmistrz M. Kolenda, Jan Kaspar i Konstancja z Kolendów Erdany, a od 1795 roku – córka Konstancji i jej mąż rajca F. Krejbich. Ostatni plac znajdował się na rogu placu i ulicy Zamkowej i był własnością marszałka pińskiego F. Druciego-Lubeckiego²².

Z rynku ulicą Mostową schodzimy do rzeki Niemen, na brzegach której rozlokowało się Grodno. Jan Długosz w *Kronice Królestwa Polskiego* nazywa Niemen szóstą rzeką „ziem polskich i ruskich”.

Na mapie sporządzonej przez geografa rzymskiego Ptolemeusza w II wieku i opublikowanej w 1490 roku Niemen nazywa się Chrones (w drugiej edycji 1511 z r. – Chronus). Na „Nowej mapie Polski i Węgier” (S. Münster, 1540 r.) rzeka miała dwie nazwy: Nemen i Chronon i wypływała z jeziora Krones. Na „Krótkiej mapie Królestwa Polskiego i małych województw wokół niego” tego samego autora rzeka nazywa się tylko Niemen, który bierze początek w jeziorze Chrono. Giacomo Hoształdi na swojej mapie „Opis Moskwy” (1550) nazwał rzekę Memel, a je-

²¹ *Біяграфія гарадзенскіх вуліц...*, op. cit., s. 281–282; Ю. Гардзееў, *Магдэбургская Гародня...*, op. cit., s. 115–117; *Архітэктура Беларусі*, М.М. Клімовіч (red.), Мінск 1982, s. 81–82.

²² Ю. Гардзееў, *Магдэбургская Гародня...*, op. cit., s. 122–124.

zioro, z którego wypływała – Chrono. Na jego „Mapie części Polski” (1568) Niemen od ujścia do Grodna nazwany jest Memel, a w górę – Cronon. Wydawcy „Karty inflanckiej prowincji i jej okolic” (1570) i Gerard Merkator na mapie Litwy z 1572 roku pokazują jezioro Chrono jako rozpoczęcie rzeki Memel. Na rycinie M. Zundta (Zynndta) z 1568 roku rzeka ma dwie nazwy: Niemen i Cronon. Później nazwa najstarsza znika, a pozostaje Niemen i Memel. Jezioro Krono lub Chrono teraz nazywa się Kromań i znajduje się w rejonie stołbcowskim, na granicy obwodu mińskiego i grodzieńskiego. Z niego wypływa rzeczka Kromańka, która wpada do Niemna²³.

Rekonstrukcja głównych (centralnych) ulic historycznego centrum Grodna pokazuje, że w końcu XVIII wieku miasto było w fazie rozbudowywania się. Wychodząc ze swego jądra historycznego, rozszerzało terytorium na Horodnicę i jej okolice. Jako pierwsze na ulicach pojawiły się świątynie, pałace magnatów, kamienice przedsiębiorców i budynki publiczne. Wiele z nich i wielu ich właścicieli trafiło na strony powieści Władysława Reymonta *Ostatni sejm Rzeczypospolitej*.

Bibliografia

- Біяграфія гарадзенскіх вуліц. Ад Фартоў да Каложы*, А. Вашкевіч, А. Госцеў, В. Саяпін (red.), Гародня – Вроцлаў 2012.
- Габрусь Т.В., *Гродзенскія корчмы*, [w:] *Энцыкл. літ. і маст. Беларусі*, т. 2, – Мн.: БелСЭ, 1986.
- Габрусь Т.В., *Гродзенскія корчмы*, [w:] *Архітэктура Беларусі: Энцыклапедычны даведнік*, А.А. Воінаў (red.), Мінск 1993.
- Гардзееў Ю., *Магдэбургская Гародня*, Гародня – Вроцлаў 2008.
- Квитницкая Е.Д., *Строительство Тизенгауза в Гродно*, „Архитектурное наследство”, вып. 17, Москва 1964.
- Кишик Ю.Н., *Градостроительная культура*, Гродно – Минск 2007.
- Раманава З.П., *Гродзенскі „Домік майстра”*, [w:] *Архітэктура Беларусі: Энцыклапедычны даведнік*, А.А. Воінаў (red.), Мінск 1993.
- Саяпін В., *История Гродненских площадей*, Гродно 2011.
- Саяпін В.О., *О парке Жилибера и зоопарке Кохановского*, Гродно 2011.

²³ С.А. Ситкевич, В.В. Гончарук, *История Гродно...*, op. cit., s. 101–102.

- Саяпин В., *Маленькие мостики в Гродно*, Гродно 2012.
- Ситкевич С.А., Гончарук В.В., *История Гродно в вопросах и ответах*, Гродно 2013.
- Трусов И., *Гродненские архитекторы и строители XII–XVIII веков*, Гродно 2012.
- Трусов И., *Архитектура Гродно. Невосполнимые утраты. XIX–XX вв.*, Гродно 2011.
- Трусов И., Пышинская Е., *Гродненские мосты*, Гродно 2011.
- Чантурия В.А., *Архитектура Белоруссии конца XVIII – начала XIX века*, Минск 1962.
- Чантурия В.А., *История архитектуры Белоруссии. Дооктябрьский период*, Минск 1969.
- Чернякевич А.Н., *Знакомьтесь, Городница*, [w:] *Мінулае Гродзенічыны. Навукова-метадычны дапаможнік для настаўнікаў гісторыі і геаграфіі*, вып. 12, Гродно 2010.
- Швед В.В., *Надзвычайны сейм і Гродзенская канстытуцыя 1793 г.*, [w:] *Горадня. Аповяды з гісторыі горада (сярэдзіна 16 – канец 18 ст.)*, В.В. Швед, Госцеў А.П. (red.), Гродно 1997.
- Швед В.В., „*Квітнеючая Галандыя*” на Нёмане, [w:] *Горадня. Аповяды з гісторыі горада (сярэдзіна 16 – канец 18 ст.)*, В.В. Швед, А.П. Госцеў (red.), Гродно 1997.
- Ярашэвіч А.А., Бажэнава В. Дз., *Гродзенскі кафедральны касцёл Святога Францыска Ксаверыя*, Минск 2005.

Literatura polska:

- Bohatyrewicz W., *Kościół pw. św. Franciszka Ksawerego w Grodnie. Bryła architektoniczna i wystrój wnętrza*, „Archiwa. Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 100, Lublin 2013.
- Grodno w XVIII w. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, A. Woltanowski (red.), Białystok 1997.
- Lilejko J., *Przebudowa grodzieńskich pałaców Batoriańskiego i Sapieżyńskiego na gmach sejmowy w 1717–1718 r.*, [w:] *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury ofiarowane profesorowi J. Konolerykowi*, Warszawa 1993.
- Reymont W. St., *Rok 1794. Ostatni sejm Rzeczypospolitej*, t. X, [w:] „*Dzieła wybrane*”, H. Markiewicz, J. Skórnicki (red.), Kraków 1957.
- Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku*, J. Śliwiński (red.), Olsztyn 2002.

ABSTRACT

This article is an attempt to reconstruct the main street of Grodno – a city of the last Sejm of the Polish-Lithuanian Commonwealth – in order to portray what could be seen by the residents and deputies to the Sejm which ratified the Second Partition of Poland. The author describes the buildings of the contemporary streets: E. Orzeszkowa Street, Soviet Street, Zamkovaya Street and Soviet Square. Reconstruction of the main (central) streets of Grodno's historical centre shows that at the end of the 18th century the city was in a state of development, starting from its historical heart: Castle-Marketplace expanded its territory at the expense of the Horodnica and its surroundings. The first in the streets were the temples, magnate palaces, tenements of entrepreneurs and public buildings. Many of them or their owners were featured in the interesting novel by W. Reymont *The Last Sejm of the Republic*.

Keywords: public buildings, historical centre of Grodno, Horodnica, tenements of entrepreneurs, magnate palaces, reconstruction of urban buildings, temples